

УДК 321.01:342.1
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.168>

В. О. Костров
аспірант

Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-9932-9831

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Статтю присвячено характеристиці теоретичного та конституційно-правового аспектів концепції соціальної та правової держави в Україні. Аналіз теоретичних аспектів соціальної, правової держави та її місця у сучасній політичній і юридичній науках дає змогу не лише зробити певні висновки щодо методологічного змісту поняття соціальної, правової держави, специфіки її існування та основних механізмів взаємодії з громадянським суспільством, з одного боку, та державною владою з іншого, а й окреслити ще один надзвичайно вагомий зріз цієї проблеми.

Політико-правове значення ідеї соціальної, правової держави у стратегічному процесі українського державотворення, як і її роль у формуванні напрямів розвитку сучасної політичної практики, сприяє визначенню проблематики досліджень конституційно-правового забезпечення тих процесів, що супроводжують запровадження принципів соціальної, правової держави та виступають тими показниками, які дають змогу в юридичному плані зафіксувати ступінь реалізації тих чи інших норм, принципів, механізмів, правил, що визначають соціальну, правову державу.

Конституція України створила міцні основи для розвитку соціальної, правової держави. Основні ознаки такої держави закріплені у конституційних принципах: визнання пріоритету прав і свобод людини та громадянина; взаємна відповідальність держави і громадян; поділ державної влади на виконавчу, законодавчу та судову; соціальна справедливість, гуманізм, демократична форма правління та інші. Проте встановлення зазначених норм, як і тривалий процес побудови демократичної, правової, соціальної держави, потребує негайного приведення правових, організаційних, структурних та інших засад функціонування усіх інститутів влади в Україні, закріплених у діючому законодавстві, відповідно до нових політико-правових умов їх діяльності та розвитку.

Органи державної влади мають, з одного боку, забезпечити виконання вимог чинного законодавства, а з іншого – створити досконалу законодавчу базу, яка б забезпечувала стабільний рух України в проголошеному європейському напрямі, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини як альфи і омеги всіх державотворчих процесів.

Ключові слова: соціальна держава, правова держава, конституційна держава, гуманізація, соціалізація.

Kostrov V. O. CONCEPT OF THE SOCIAL AND LAW-GOVERNED STATE IN UKRAINE: THEORETICAL, CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS

The article characterizes theoretical, constitutional and legal aspects of the concept of social and law-governed state in Ukraine. The analysis of theoretical aspects of social and law-governed state and its place in modern political and legal sciences allows not only making certain conclusions about the methodological essence of the concept of social and law-governed state, specifics of its existence and main mechanisms of its interaction with both civil society and government but also outlining another extremely important profile of this problem.

The political and legal importance of the idea of social and law-governed state in the strategic process of Ukrainian state formation, as well as its role in determining the areas of modern political practice development, promotes identification of problems for research of constitutional and legal support of the processes related to implementation of social and law-governed state and considered as indicators which make it possible to legally record the degree of implementation of certain norms, principles, mechanisms, rules determining the social and law-governed state.

The Constitution of Ukraine created a solid foundation for development of a social and law-governed state. The main features of such state are reflected in the following constitutional principles: recognition of priority of rights and freedoms of a human and a citizen; mutual responsibility of the state and its citizens; division of state power into executive, legislative and judicial branches; social justice, humanism, democratic form of government etc. However, establishment of these norms, as well as a long process of building a democratic, law-governed, social state, requires immediate adjustment of legal, organizational, structural and other principles of functioning of all public authorities in Ukraine specified in the current legislation, in accordance with new political and legal conditions of their activities and development.

The public authorities should, on the one hand, ensure compliance with the current legislation, and on the other hand – to create a perfect legal framework capable of ensuring a stable movement of Ukraine in the declared European direction, based on the priority of human rights and freedoms considered as alpha and omega of all state-building processes.

Key words: social state, law-governed state, constitutional state, humanization, socialization.

Постановка проблеми. Враховуючи специфіку сучасного етапу політико-правового та суспільно-економічного розвитку Української держави в умовах приєднання до Асоціації з ЄС, проблема соціальної держави не може не привертати увагу вітчизняних учених-юристів і політологів.

Теоретико-правові аспекти соціальної, правової держави та її місця у сучасній політичній і юридичній науках дають змогу не лише зробити певні висновки щодо методологічного змісту поняття соціальної, правової держави, специфіки її існування та основних механізмів взаємо-

дії з громадянським суспільством, з одного боку, та державною владою з іншого, а й окреслити ще один надзвичайно вагомий зріз цієї проблеми.

Аналізуючи **стан наукової розробки теми дослідження**, слід зазначити, що окремі аспекти вивчення проблематики соціальної й правової держави, зокрема дослідження генези механізмів функціонування правової держави і тих структурних змін, які відбуваються в суспільстві та органах державної влади в процесі розбудови соціальної, правової держави, стали предметом наукових досліджень таких відомих учених, як В. Бабкін, М. Козюбра, Т. Мандебура, Ю. Мірошніченко, Є. Назаренко, М. Орзіх, В. Погорілко, Ж. Пустовіт, П. Рабінович, В. Селіванов, В. Скуратівський, Ю. Тодика, В. Четвернін, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші. Проте дослідження цієї проблематики залишається й досі актуальним через цілий ряд обставин. По-перше, чимало дослідників, обговорюючи питання сутності соціальної, правової держави, специфіки її функціонування та шляхів її розбудови в контексті загальних проблем теорії держави і права, політичної теорії, і досі змішують розуміння загальних принципів соціальної держави з функціями патерналістської опіки, які може брати на себе авторитарна влада чи командно-адміністративний апарат. По-друге, розробка концепції соціальної держави фактично є одним з центральних розділів сучасної юридичної науки.

Метою статті є удосконалення теоретичних і конституційно-правових основ соціальної та правової держави, сприяння вирішенню деяких спірних питань, пошук оптимальних шляхів для розбудови в Україні соціальної й правової держави.

Основний текст. Розвиток української юридичної науки на рубежі століть дає підстави для проведення наукових дискусій щодо того конкретного змісту, який вкладається в досліджуване поняття соціальної, правової держави. Переконавшись проголошення гасел про необхідність та бажаність її розбудови і пропагування, за словами Є. Безродного та Г. Ковальчука, найпрогресивніших ідей [1, с. 3] – все це має місце тепер і, напевно, ще буде існувати протягом тривалого часу. Проте, якщо ставити за мету досягнення реального успіху в розбудові соціальної, правової держави, необхідно дослідити конкретні, законодавчо закріплені правові основи її побудови в Україні. Лише чітке визначення цих конституційно-правових засад, як зазначає В. Бабкін [2, с. 87], дає змогу зробити висновок про наявність сильної держави, здатної реалізовувати основоположні цілі своєї соціальної політики. При цьому не можна обійти і влучне зауваження Ю. Шемшученка про те, що всі розмови про соціальну, правову державу залишатимуться лише на рівні «добрих побажань», якщо вони не підкріплюватимуться законотворчою діяльністю [3, с. 56]. Це нагадує ту ситуацію, коли

розмови про теорію обов'язково мають підкріплюватися правовою конкретикою, яка, з одного боку, завжди відображає реальні політико-правові відносини у тій чи іншій державі, а з іншого – сама виступає механізмом творення прогресивних, демократичних суспільно-політичних ідеалів.

Згідно з принципом верховенства права основою законотворення мають стати загально визнані принципи справедливості, гуманізму, пріоритету особи, громадянина і громадянського суспільства перед державою, забезпечення вільного користування властивими людині від природи правами і свободами, їх захист від усляких посягань з боку інших громадян, юридичних осіб, державних органів та посадових осіб.

Принцип верховенства Конституції означає вищу юридичну силу Основного Закону [4, с. 18], відповідність кожного законодавчого акту його принципам і нормам. Оскільки ж Конституція пов'язує право із законодавством, то передбачені нею права громадян та інших суб'єктів не можуть бути обмежені чи скасовані законами України чи іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до принципу верховенства закону закон, який відповідає Конституції, є безпосереднім юридичним джерелом усіх нормативних актів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а нормативно-правові акти мають відповідати не тільки Конституції, а й законам України. Тому закон держави може бути скасований чи змінений лише новим законом, а не іншими правовими актами. Права громадян та юридичних осіб, які передбачені законом, також не можуть бути скасовані чи обмежені іншими нормативними актами.

Крім такого об'єктивного чинника втілення ідеалу соціальної, правової держави, як наявність відповідної конституційно-правової основи забезпечення цього процесу, В. Селіванов звертає увагу на те, що як з наукового, так і з суто практичного погляду невиправдано нехтувати поняттям «суб'єктивні чинники» [5, с. 106]. На необхідність врахування цих факторів вказує і В. Погорілко [6, с. 24–25]. Не вдаючись до деталей їх розробки, слід звернути увагу на класифікацію, запропоновану В. Селівановим. Він виділяє три найважливіші групи цих чинників.

По-перше, суспільне усвідомлення проблем правового розвитку та прогресу України, а також наукова розробка та формулювання загальних принципів, моделі й концепції національної правової системи. По-друге, прийняття парламентом України програми правових перетворень, яка ґрунтується на схвалених моделях національної правової системи і державної правової політики. По-третє, патріотично налаштовані професіонали здатні реалізувати державну правову політику і втілити програму правових перетворень у життя. Важливе значення має аналіз об'єктивних

конституційно-правових чинників розбудови соціальної, правової держави, і насамперед аналіз положень Конституції України. Адже саме вона є правовим джерелом розбудови всієї сукупності правових відносин, що регулюють життя кожної окремо взятої країни.

Повністю погоджуючись з думкою Г. Мурашина про те, що одним з найважливіших завдань, що постали сьогодні перед Україною, є забезпечення верховенства закону насамперед у юридичному значенні, оскільки нині виникли реальні передумови зміцнення конституційних основ української державності та перетворення Конституції на діюче право [7, с. 37], вважаємо за потрібне ще раз наголосити: для будь-якої правової держави основним законом завжди виступає Конституція, яка покликана закріплювати як основні принципи державного життя, так і засадничі норми суспільних відносин. З цього приводу М. Козюбра наголошував, що у загальній системі права пріоритет належить саме Конституції, оскільки це впливає, по-перше, з її правового змісту як основного закону держави, по-друге, з характеру конституційного регулювання і, зокрема, таких його властивостей, як універсальність та первинність [8, с. 20]. Тобто в Конституції фактично закріплюється не просто та чи інша правова норма чи їх сукупність, а загальна правова модель усього суспільства, котрій має відповідати як все поточне законодавство, так і ті закони, що прийматимуться в майбутньому. А тому цілковито виправданою є запропонована В. Речицьким теза про те, що Конституція є квінтесенцією права [9, с. 34]. Отже, роль і місце конституції, як зауважує академік Б. Топорнін, фактично визначаються тим, наскільки повно і детально в ній виписані фундаментальні основи, які зумовлюють характер і порядок здійснення влади, а також ті пріоритети, що постають перед державою в процесі державотворення [10, с. 8].

Конституція України створила міцні основи для розвитку соціальної, правової держави. На думку В. Опришка, цінність нової Конституції якраз і полягає в тому, що вона дає можливість розглядати її значення в юридичному, політологічному та соціальному аспектах [11, с. 14] як міцної основи для становлення демократичної, правової, соціальної держави. Основні ознаки такої держави закріплені у конституційних принципах: визнання пріоритету прав і свобод людини та громадянина; взаємна відповідальність держави і громадян; поділ державної влади на виконавчу, законодавчу та судову; соціальна справедливість, гуманізм, демократична форма правління тощо. Проте встановлення зазначених норм, як і тривалий процес побудови демократичної, правової, соціальної держави, потребує негайного приведення правових, організаційних, структур-

них та інших засад функціонування усіх інститутів влади в Україні, закріплених у діючому законодавстві, відповідно до нових політико-правових умов їх діяльності та розвитку.

На думку М. Павловського, нині структура законодавства України загалом побудована так, що воно спирається на крайнощі індустріального суспільства – державний соціалізм чи класичний капіталізм, оскільки в законодавстві фактично не відображені такі особливості перехідного періоду, як потреба посиленого втручання держави в економіку, баланс протекціонізму та лібералізму, прояв законів розвитку та деградації ринку [12, с. 29]. В результаті місце гарантій всього спектру прав людини і громадянина (соціальних, економічних, політичних та гуманітарних) займає лише їх декларування [12, с. 19]. З правової точки зору цю ситуацію ґрунтовно проаналізував М. Орзіх. Він вважав, що використання потенціалу розширеної номенклатури прав і свобод людини і громадянина в Україні нині відсунуто на другий план доктринальних інтересів порівняно з розробкою і введенням у дію правозахисних та правозастосовчих механізмів [13, с. 28].

Тому, як слушно наголошує В. Шаповал, актуальним етапом конституційного процесу в Україні є реалізація норм Основного Закону [14, с. 3]. «Здійснення державно-правової реформи на основі нової Конституції України та втілення в життя українського суспільства оновленого законодавства означатиме, – пише Є. Назаренко, – що Україна зробила ще один значний крок на шляху створення демократичної, соціальної, правової держави» [15, с. 43]. На цьому ж наголошують А. Ткачук, Ю. Саєнко, Ю. Привалов: «Конституція України завершила перший етап конституційного процесу в Україні і поклала початок формуванню всієї структури влади в Україні вже на тривалій конституційній основі» [16, с. 71].

Органи державної влади мають, з одного боку, забезпечити виконання вимог чинного законодавства, а з іншого – створити досконалу законодавчу базу, яка б забезпечувала стабільний рух України в проголошеному європейському напрямі, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини як альфи і омеги всіх державотворчих процесів. Саме тому, наголошують провідні українські конституціоналісти (М. Козюбра, В. Шаповал, Є. Назаренко, Ю. Шемшученко та інші), будь-який правовий акт – закон, указ чи постанова, що видається державними органами, – не тільки не повинен, а й не може суперечити конституційним нормам. І річ тут не стільки в тому, що, за словами римських юристів, «несуперечливість законів є їх першою придатністю», скільки в тому, що пріоритет конституції є необхідною і обов'язковою ознакою правової державності чи цивілізованої країни взагалі, як пише А. Білоус [17, с. 5].

Отже, використовуючи поняття правової держави, мається на увазі така держава, яка б виходила з принципів права під час формулювання своїх законів, втілення їх у життя, в процес здійснення всіх своїх функцій. Це своєю чергою можливе лише тоді, коли організація всієї системи влади здійснюється на правових засадах і відповідає вимогам права. Дійсно, коли право ототожнюється із законом, можуть виникнути умови для юридичного свавілля, тоді як зворотне розмежування є, за словами Ю. Димитрова, не лише бажаним, а й необхідним, оскільки закон у такий спосіб набуває, так би мовити, людського обличчя [18, с. 16–24].

Як пише німецький дослідник Ф.Ю. Шталь, правовою є лише та держава, яка шляхом законодавчих визначень неухильно охороняє як межі своєї діяльності, так і сферу свободи своїх громадян [19, с. 53]. Тому як правову державу слід розуміти таку, в якій здійснюється верховенство закону, неухильно охороняються права і свободи громадян, торжествує соціальна справедливість [20, с. 23].

Верховенство ж закону, як пише Ю. Шемшученко, означає насамперед верховенство Конституції [21, с. 6] та конституційну відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, за якої настання юридичних наслідків для суб'єктів конституційної відповідальності спрямоване на захист Конституції [22, с. 86].

Отже, застосовуючи поняття правового закону, насамперед слід мати на увазі той механізм, що позбавляє можливості свавілля самого законодавця. А це своєю чергою дає змогу сформулювати наступну тезу: першим юридичним кроком до реалізації принципів соціальної, правової держав є вихідне обмеження законодавцем власної волі в загальній системі суспільно-правових відносин. Структурно йому відповідає така важлива ознака правової держави, що закріплена у Конституції України, як принцип верховенства права. Адже, як вважав Ю. Тодика, правова держава – це високий рівень забезпечення верховенства права, прав особи та громадян у всіх сферах суспільного життя [23, с. 36]. Цю ж думку обстоюють такі російські науковці, як Є. Козлова та О. Кутафін: «Правова держава – це така форма організації та діяльності, що розбудовується у взаємовідносинах з індивідами та їх утвореннями на основі норми верховенства права» [24, с. 75–76].

Висновки. Політико-правове значення ідеї соціальної, правової держави у стратегічному процесі українського державотворення, як і її роль у формуванні напрямів розвитку сучасної політичної практики, сприяє визначенню проблематики досліджень конституційно-правового забезпечення тих процесів, що супроводжують запровадження принципів соціальної, правової

держави та виступають тими показниками, які дають змогу в юридичному плані зафіксувати ступінь реалізації тих чи інших норм, принципів, механізмів, правил, що визначають соціальну, правову державу. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають у тому, щоб проаналізувати більш сучасні праці українських фахівців з конституційного права з цього питання (дивись, наприклад [25–27]).

Література

1. Безродний Є.Ф. Світова класична думка про державу і право: навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 397 с.
2. Бабкін В. Проблема соціальної держави в сучасній Україні. Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редколегія: М.І. Михальченко, Ф.М. Рудич. Київ : Вид-во Укр. фін. ін.-ту меседж. і бізнесу, 1999. 325 с.
3. Шемшученко Ю.С. Теоретичні засади реформування правової системи України. *Правова держава*. Київ, 1996. Вип.7. С. 50–56.
4. Юзьков Л.П. Верховенство Конституції і конституційність законів. *Правова система України: теорія і практика*. Київ : Наукова думка, 1992. С. 17–20.
5. Селіванов В.М. Правовий розвиток українського суспільства як складова його демократичної трансформації. *Державно-правова реформа в Україні*. Київ, 1997. С. 105–109.
6. Погорілко В.Ф. Основні фактори і закономірності становлення та розвитку правової системи України. *Правова система України: теорія і практика*. Київ, 1993. С. 24–25.
7. Мурашин Г.О. Конституційні засади організації і діяльності Конституційного Суду України. *Правова держава*. Київ, 1997. Вип.8. С. 80–83.
8. Козюбра М.І. Конституційний суд в системі органів державної влади. *Державно-правова реформа в Україні*. Київ, 1997. С. 20–23.
9. Речицкий В.В. Конституция как форма освоения власти. Права человека в Украине: информ. – аналит. бюл. Укр.– Амер. бюро защиты прав человека. 1994. Февраль. Киев – Харьков. С. 75–83.
10. Топорнин Б.Н. Конституционная реформа в СССР: предпосылки и основные направления. Конституционная реформа в СССР: актуальные проблемы. Москва, 1990. С. 3–19.
11. Опришко В. Конституція України – основа розвитку законодавства. *Право України*. 1997. № 8. С. 14–16.
12. Павловський М. Ідеологія прогресивних реформ для України. Київ : Техніка, 1998. 56 с.
13. Орзіх М.П. Глобалізація доктрини прав людини і громадянина. *Правова держава*. Київ, 1998. Вип. 9. С. 24–28.
14. Шаповал В. Конституція України як нормативно-правовий акт. *Право України*. 1997. №10. С. 3–6.
15. Назаренко Е.В. Запровадження в життя Конституції – головна мета сучасного етапу правової реформи державної влади. *Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства* : [зб. наук. пр.]. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. Вип. 2. С. 36–44.
16. Ткачук А. Місце самоврядування в Україні. *Розбудова держави*. 1997. № 7–8. С. 71–83.
17. Білоус А. До і після Конституції. *Нова політика*. 1996. № 3. С. 5–16.

18. Димитров Ю.Д. Правовое государство. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 1998. С. 16–24.
19. Актуальные проблемы правоведения за рубежом: сборник. Вып. 4: Конституционное право и демократия / отв. за вып. Е. В. Алферова; авт. кол.: И. А. Андреева [и др.]; РАН. ИНИОН. Моск. юрид. ин-т. Москва, 1993. 147 с.
20. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. Київ : ІСДО, 1994. 112 с.
21. Шемшученко Ю.С. Україна: проблеми формування правової держави. *Правова держава: Збірник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ, 1992. № 1. С. 6–11.
22. Колосова Н.М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 86–91.
23. Четвернин В.А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства [Текст] : Учеб. пособие для вузов. Москва : Дело, 1997. 120 с.
24. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины [Текст] : учеб. пособие. Харьков : Факт, 1999. 320 с.
25. Мішина Н. В. Сучасні процеси децентралізації виконавчої влади та реформування місцевого самоврядування в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2014. Т. 14. С. 228–233.
26. Мішина Н. В. Право на територіальну самоорганізацію населення: поняття і гарантії реалізації. *Юридичний вісник*. 2009. № 1. С. 33–39.
27. Mishyna N. V. Doctrine of separation of powers at the local government level: the Ukrainian experience. *Молодий вчений*. 2015. № 12.1. С. 97–101.